

- М.: Соцэґиз, 1962. – С. 208.
3. Маршалл А. Принципы экономической науки. – М., 1993. – С. 246.
 4. Fisher I. The Nature of Capital and income. – L., 1927. – P. 5.
 5. Shultz T. Investment in Human Capital. – N.Y.L, 1971. – P. 64.
 6. Беккер Г. Человеческий капитал. — М.: Изд-во МГУ, 1997. – С. 11.
 7. Taubmen R. The Relation Influence of Inheritable and Environmental Factors and the Importance of the Intelligence in Earnings Functions // Personal Income Distribution. – Amsterdam, 1998. – P. 393.
 8. Долан Э. Дж., Линдсей Д. Е. Микроэкономика. – СПб., 1994. – С. 256.
 10. Machlup F. The Economics of Informations and Humen Capital. Princeton, 1984. – P. 419.
 11. Поплавська Ж., Поплавський В. Людський капітал. Не забаритись би з інвестиціями // Віче. – 2002. – № 2. – С. 59–68.
 12. Куценко В. І., Євтушенко Г. І. Людський капітал як фактор соціального захисту населення: проблеми зміцнення // Зайнятість та ринок праці: Міжвідомчий. наук. зб. – 1999. – № 10. – С. 136–145.
 13. Гришнова О. А. Людський капітал: формування в системі освіти і професійної підготовки. – К.: Т-во “Знання”, КОО, 2001. – 254 с.

УДК 331.52 : 37.015.6

О. О. Романовський

Українсько-американський гуманітарний інститут
„Вісконсінський Міжнародний Університет (США) в Україні”

РИНОК ОСВІТНІХ ПОСЛУГ ПРОТИ КОРУПЦІЇ ТА ЗЛОВЖИВАНЬ У СИСТЕМІ ВИЩОЇ ОСВІТИ (НА ПРИКЛАДІ США І НІМЕЧЧИНИ)

Явище корупції є загрозою економічній безпеці будь-якої держави. Корупція ж в освіті загрожує всій суспільно-політичній системі країни, у тому числі її іміджу на світовій арені. Тому дії держави в напрямі подолання проявів корупції та зловживань у системі освіти є необхідними і мають отримувати громадську підтримку всього населення. Серед основних причин корупції в освіті називаються переважно економічні: недостатнє фінансування, низьку заробітну плату працівників, брак місць в освітніх установах тощо. Пропоновані законодавчі заходи, спрямовані на зниження рівня корупції, звичайно зводяться лише до посилювання покарання. Проте досвід розвинених країн показує, що набагато ефективнішими виявляються

© *О. О. Романовський, 2008*

превентивні заходи, серед яких важливе місце посідає виявлення корупціогенності власне моделі надання освітніх послуг.

Метою статті є висвітлення досвіду економічно розвинених країн – США та Німеччини у сфері надання освітніх послуг та адаптація цього досвіду до умов України, оскільки зрозуміло, що жодна держава світу не є вільною від корупції, однак рівень її в усіх країнах різний, особливо у сфері освіти.

Сполучені Штати Америки сповідують політику вільних ринкових економічних відносин з найменшим втручанням у діяльність ВНЗ з боку держави. Тому вони протистоять корупції в сфері освіти, у тому числі вищої, завдяки утворенню потужного ринку освітніх послуг, жорсткій конкуренції американських ВНЗ на цьому ринку, громадському контролю за їх діяльністю, її прозорістю та гласністю.

Головною ж особливістю вищої освіти США є те, що вона платна. Вартість навчання дуже різна і становить від 6–8 тис. на рік (для резидентів штату і в 1,5–2 рази більше – для нерезидентів) у публічних або державних ВНЗ (що мають фінансову підтримку федерального рівня, чи штатів) до 50 тис. дол. в і більше – у провідних незалежних або приватних університетах з чотирирічною програмою. Звичайно, існують і дешевші варіанти навчання в коледжах, які теж дають освіту на високому рівні. У багатьох чотирирічних коледжах навчання коштує не менше ніж 10 тис. дол. на рік, а переважна більшість із них потрапляє до цінової категорії від 20 до 30 тис. дол. США на рік [1; 2; 3; 4].

У США існує близько 10 тисяч ВНЗ, з них більше як 3500 – акредитованих. Усього навчається майже 24 млн. осіб, у тому числі понад півмільйона з багатьох країн світу [1; 2]. Також більше ніж 1500 ВНЗ мають так звану міжнародну акредитацію, яка дозволяє їм здійснювати свою освітню діяльність виключно за межами США, відкривати свої кампуси за кордоном і навчати за двома програмами: обов'язковою – за американською бакалаврською програмою (англійською мовою), а також у разі необхідності – за ідентичною бакалаврською програмою мовою країни, в якій розташований кампус (за місцевими стандартами надання вищої освіти і з дозволу місцевого уряду).

Як правило, державні ВНЗ (ті, що належать штатам), мають державну (бюджетну) фінансову підтримку, яка покриває приблизно 30% потреб закладу. Інші кошти ВНЗ мають заробляти самостійно, залучаючи додаткові джерела (спонсорська та меценатська допомога; оплата студентами, їх батьками або юридичними особами студентського навчання; допомога банківсько-фінансових установ, промислових корпорацій, компаній, фірм тощо). Тому всі без винятку ВНЗ (державні і приватні) США є самостійними гравцями на надзвичайно конкурентному ринку освітніх послуг. При цьому на отримання

замовлень від міністерств, відомств, корпорацій, компаній, фірм, закладів і установ щодо виконання наукових досліджень, розробку нової техніки і новітніх технологій, а також підготовку необхідних кадрів на жорсткій конкурентній основі можуть претендувати як державні, так і приватні ВНЗ. Для виконання таких замовлень (програм) можуть створюватися тимчасові структури за участю різних ВНЗ та фахівців із різних країн світу.

Багато фахівців освітньої сфери в нашій країні не зовсім розуміють, *навіщо Сполученим Штатам Америки така велика кількість ВНЗ, а особливо – неакредитованих*. Відповідаючи на це питання, слід урахувати наступне.

- Державна політика США передбачає, що кожний американець, який хоче і має змогу (фізичну й матеріальну) навчатися у ВНЗ, повинен отримати таку можливість. На думку доктора М. Голдберга – виконавчого директора Національної комісії з проблем високої якості освіти, *”Сполученим Штатам Америки доручено забезпечити кожну молоду людину в своїй країні добротною освітою, незалежно від економічної основи та притаманних дітям особливостей”* [4, с. 28–29]. Тому в американських ВНЗ місць для бажаючих навчатись має бути не менше, а більше, ніж максимальна їх кількість, для задоволення потреби усіх, хто хоче навчатися. Загальна ж кількість ВНЗ державою не обмежується.

- Завдяки жорсткій конкуренції американські ВНЗ надають сучасну якісну, конкурентоспроможну освіту. США є світовим лідером у сфері нових технологій, тому країні потрібні висококваліфіковані кадри.

- В Америці поширеним є вислів: *”Університети – розсадники еліти талантів і знань”* (а не багатства, влади та *”корисних зв’язків”*, як у деяких інших країнах). Девіз американської молоді: *чим більше вчишся, тим більше заробляєш*, а всі американці вірять у тезу, що *рівень та якість освіти безпосередньо пов’язані з рівнем життя*. Міністр освіти США М. Спеллінгс це підтверджує: *”В умовах сучасної глобальної економіки найкращі робочі місця віддають найкваліфікованішим працівникам. Близько 80% робочих місць у галузях, що найшвидше розвиваються, вимагають освіти, вищої за середню. Отже, як ніколи раніше, важливо сьогодні мати вищу освіту”* [2, с. 2]. Тому в США найкращими вважаються інвестиції в освіту і насамперед у вищу.

- В американському механізмі селекції національної еліти діє меритократичний принцип відбору: суспільство в результаті своєї еволюції принципово та однозначно висуває на керівні посади найбільш здібних, обдарованих і достойних людей з будь-якого соціального прошарку, будь-якого походження, раси чи віросповідання. Освіта при здійсненні кар’єри має вирішальне значення.

- У США ВНЗ відіграють не тільки освітню роль, але й просвітницько-культурного центру. В багатьох з них, у тому числі неакредитованих, проводяться збори громад, для дітей, молоді і дорослого населення організуються виставки, галереї, публічні читання, демонструються фільми, працюють театри, бібліотеки, клуби для дітей, домогосподарок, людей пенсійного та похилого віку, проводяться розважальні і святкові заходи з нагоди весіль, днів народження, відправляються богослужіння. Класичні університети і спеціалізовані коледжі надають також медичну допомогу та консультації, організують лікування, здійснюють просвітницьку роботу з проблем екології, охорони навколишнього середовища, здорового способу життя тощо. В США дуже популярні організовані на території ВНЗ ясла та дитячі садочки для дітей професорсько-викладацького складу, де як вихователі та обслуговуючий персонал задіяні студенти. Також студенти мають змогу працювати няньками, гувернантками та вихователями в родинх викладачів і співробітників ВНЗ. Оскільки законодавчо не забороняється діяльність неакредитованих ВНЗ, які отримали відповідні ліцензії, у них навчаються за курсовими формами, підвищують кваліфікацію, отримують спеціальності та професії: для себе і свого приватного бізнесу; для працевлаштування там, де не потрібні документи про отриману освіту; для роботи там, де немає значення, є чи ні акредитація в закладу, що видав документи стосовно пройденого навчання. Деякі ж провідні ВНЗ США настільки відомі й шановані, що не потребують акредитації і не мають її.

- ВНЗ США є успішними дійовими особами на міжнародному ринку освітніх послуг. Так, за даними заступника Державного секретаря США К. Гюз, в 2004/05 навчального році в них навчалися понад 565 тис. студентів із 190 країн [2, с. 1]. Кількість студентів-іноземців може бути значно більшою, але американські міграційні закони обмежують в'їзд потенційних студентів з інших держав. Залучення іноземців на навчання дає можливість США, по-перше, формувати в студентах з-за кордону переконаність у перевагах як американського способу життя, американських демократичних цінностей у сфері прав і свобод, так і американської системи освіти; по-друге, проводити селекцію серед найталановитіших із студентів-іноземців з метою їхнього подальшого працевлаштування в США; по-третє, досягати суто економічних результатів із залучення до ВНЗ іноземних капіталів (інвестицій на навчання іноземців). Також через випускників, які повертаються до себе на батьківщину, американці прямо або опосередковано впливають на економіки їхніх країн, підтримуючи працевлаштування своїх випускників у престижних міжнародних компаніях.

Як уже зазначалося, в США не існує безплатної вищої освіти. Вартість перебування у ВНЗ складається з вартості навчання і поточних супутніх витрат. Навчатися в американському коледжі чи університеті дуже дорого.

Оплата освіти дітей стала одним із основних чинників витрат в американських сім'ях, тому багато хто починає відкладати кошти ще при народженні дитини, а в деяких штатах працюють заохочувальні програми на ощадні внески.

Поточні супутні витрати разом з оплатою навчання можуть становити значні суми і включають приблизно таке: внесок за подачу заяви, вступні іспити (тести, випробування), оплата навчання, несвоєчасна реєстрація, житло, харчування, підручники, канцелярські прилади, паркування, автомобільне страхування, додаткові витрати на машину, місцевий транспорт, поїздка до університету і назад, заміна студентського пропуску, оплата використання спорткомплексу, документ про оцінки, оплата за користування бібліотекою, ксерокопії, мікрофільми, Інтернет, телефонні розмови; розваги, інші (незаплановані) витрати (наприклад, одяг, побутові витрати тощо) [1; 2; 3].

Найбільші затрати випадають на нерезидентів штатів, а також тих, хто приїхав на навчання з-за кордону.

У багатьох наших громадян виникає питання: *чому в такій багатій країні, як Сполучені Штати Америки, не існує безкоштовної вищої освіти.*

Можливо, тому, що, по-перше, вища освіта в США вважається приватним благом і не розглядається як суспільне благо для всіх (обов'язкова суспільна необхідність). По-друге, з економічного (підприємницького) погляду, платна освіта є більш ефективною, ніж безплатна, і спонукає тих, хто вчиться, ретельно обирати шляхи і місце набуття освіти, ефективно використовувати свій час на навчання та економно витратити свої кошти на освітні цілі. По-третє, платна освіта дозволяє вільно обирати та змінювати спеціальність, спеціалізацію, професію, переорієнтовуватися під час навчання, отримувати додаткові знання, інтенсивно вчитись, скорочуючи терміни перебування у ВНЗ. По-четверте, платне навчання дозволяє людині вчитись тоді, коли їй це потрібно, і вивчати те і стільки, як їй до вподоби. Навіть не заради диплому чи сертифікату, а заради набуття знань, підвищення загальної грамотності та освіченості. І, по-п'яте, можливість отримання пільгових кредитів і всіляких видів фінансової допомоги робить вищу освіту доступною для всіх, хто хоче і може навчатися у ВНЗ.

У Німеччині в умовах соціально орієнтованого ринкового господарства система освіти перебуває під його впливом. Тут у боротьбі з корупцією діють більше національні, специфічні для німецького суспільства морально-етичні правила і закони. Соціально орієнтована ринкова економіка є беззаперечно визнаним у Німеччині суспільно-політичним устроєм із головними діючими особами ринком, конкуренцією і вільним підприємництвом, приватною власністю, порядком і законністю [5; 6]. Запропонована Л. Ерхардом соціальна ринкова економіка [7; 8] спирається на християнський та ліберальний образ людини, наділеної особистою свободою та відповідальністю, субсидіарністю та солідарністю. Приватна ініціатива, правові "рамки" регулювання для

забезпечення конкуренції та необхідного соціального вирівнювання як важливі передумови створення гуманного суспільства та досягнення економічних успіхів спрямовані проти економічної супервлади та надмірного інтервенціоналізму з боку держави. Загалом головними рушійними силами відновлення Німеччини після Другої світової війни, протистояння антидержавним і антинародним проявам (до яких відноситься й корупція) стали моральність і свідомість німецького населення, їхні патріотизм, працелюбність і прагнення до порядку. І хоча багато в чому коливання тенденцій розвитку та вдосконалення освіти, особливо вищої, пов'язані з перебуванням при владі соціалістів або християн-демократів, все ж уважне ставлення до вищої освіти є незмінними. Саме в кліматі нетерпимості до корупції та зловживань та високого суспільного статусу вищої освіти в німецькій державі здійснюють свою діяльність ВНЗ.

Головні недоліки німецької вищої освіти пов'язані більше з неефективним використанням державних бюджетних коштів, ніж з іншими зловживаннями. Широкий доступ до навчання у ВНЗ, достатня кількість місць для абітурієнтів – не тільки німців, а й іноземців, відмінні умови, створені у ВНЗ для навчання своїх студентів, демократично-ліберальний контроль за навчанням студентської молоді та надання їм різноманітної фінансової підтримки (стипендій, грантів, субсидій, кредитів тощо) при переважаючому бюджетному фінансуванні їхнього навчання "розслабляє" частину з них, дозволяє їм бути студентами та перебувати у ВНЗ значно довше того терміну, що є необхідним для отримання ступеня бакалавра, спеціаліста або магістра, і тим самим неефективно витрачати державні кошти.

Для довідки: після об'єднання Німеччини в країні нараховується близько 310 ВНЗ, з них приблизно 4% недержавні (приватні або церковні). У середньому щороку в Німеччині навчається 1,4 млн. студентів (з яких майже 28% обирають соціально-економічні спеціальності, 21 гуманітарні, 20 технічні, 16 природничо-математичні, 7 медичні, 8 – інші спеціальності, в тому числі педагогічні). Тільки близько 10–12 тисяч студентів навчаються в недержавних ВНЗ. Але саме недержавний сектор освіти поживає конкуренцію в освітньому середовищі, на ринку освітніх послуг.

На початку 1980-х років у ФРН з'явилися приватні, а також альтернативні німецьким міжнародні (головним чином американські) навчальні заклади, що стали популярними і почали готувати наукову еліту, надавати високоякісну вищу освіту з економіки, бізнесу, права, інших необхідних для країни спеціальностей. Метою відкриття приватного сектору вищої школи була спроба змінити державну політику і демонополізувати вищу освіту, підвищити якість навчання, підготувати елітні наукові кадри, розвантажити державні ВНЗ (перевантажені на 70–80%), досягти найбільшої узгодженості змісту і профілю підготовки з потребами економіки. В останнє

десятиріччя спостерігається перехід від державного управління системою вищої освіти до принципів її ринкового регулювання. З цим пов'язана реформа вищої школи, необхідність якої обумовлена такими негативними явищами, як переповненість ВНЗ, більш тривалий порівняно з іншими західноєвропейськими країнами термін навчання, значний відсів (до 25%) та відсутність економічних стимулів швидкого й ефективного навчання (одним з яких є плата за освіту). Також негативними явищами державної освіти є неефективний зворотний зв'язок між ринком праці та вищою школою, незбалансованість попиту та пропозиції на кадри високої кваліфікації, зайвий випуск спеціалістів тощо.

Реформа має привести до реальної, дійсної автономії ВНЗ, їх більшої фінансової незалежності [9, с. 32–36]. Пропонується змішана форма фінансування: частина витрат має покриватися державою, а частина – студентом, причому пропорція також може бути регульованою. Витрати студентів можуть частково або повністю компенсуватися державою, або спеціальними фондами (стипендії, гранти, дотації, пільгові кредити тощо).

Така модель змішаного фінансування, яка враховує якість підготовки спеціалістів та ефективність діяльності ВНЗ, має посилити конкуренцію між ВНЗ, що впливатиме на їхнє раціональне наповнення, вибір та пропозицію найбільш актуальних спеціальностей з орієнтацією на попит ринку праці, підвищення інтенсивності і зменшити тривалість навчання, розширити зв'язки з виробництвом і замовниками. Деякі німецькі фахівці пропонують запозичити двохфазову американську модель організації вищої освіти в період адаптації вищої школи Німеччини до умов ринку. Перша фаза передбачає засвоєння наукових дисциплін і досягнення високого рівня наукової підготовки, друга – одержання професійної кваліфікації. При цьому підготовка у другій фазі розглядається як елемент ринку. Зацікавлені підприємства, організації та установи мають не тільки фінансувати навчання на етапі професійної підготовки, а й сплачувати стипендії студентам. Така оплата може здійснюватися у вигляді кредиту з наступним відпрацюванням на підприємстві, в організації, установі. Крім того, модель американської вищої освіти має забезпечити й високий освітній стандарт за рахунок реальної конкуренції ВНЗ.

На думку німецьких і деяких зарубіжних фахівців у галузі освіти, у період із середини 1950 і до 1970-х рр. включно система освіти Німеччини була зразковою стосовно якості навчання: починаючи з дитячого садка і до докторантури, усі ланки системи навчання були чітко відрегульовані і гарантували необхідну якість [9, с. 36]. Проте вже на початку 1960-х років стали виявлятися недоліки, пов'язані із зарегульованістю системи освіти, консерватизмом у виборі методів навчання, статичністю навчальних планів і програм. Чинники соціальної захищеності професорсько-викладацького

складу державних ВНЗ стали суперечити принципам конкуренції і вільного ринку, що негативно позначилося на рівні підготовки та перепідготовки викладачів і призвело до загального зниження рівня та якості педагогічної діяльності. Тільки в останні два десятиліття ВНЗ та освітні державні органи Німеччини почали приділяти серйозну увагу підготовці та перепідготовці викладачів (раніше це було їхньою власною справою). Виявилось, що більшість з них погано орієнтується в умовах світу, що змінюється, не готова сприймати досягнення науково-технічної революції, захоплена зненацька новими економічними умовами, інтеграцією європейських країн, перерозподілом ринків і сфер впливу. Багато викладачів просто перестали розуміти сьгоднішні проблеми школярів і студентів, живуть колишніми категоріями і поняттями. Крім того, в останні роки Німеччина прийняла величезну кількість іммігрантів із різних країн, що також позначилося на проблемах освіти.

Найкращим прикладом подолання наявних недоліків є, як уже зазначалося, створення альтернативних недержавних і міжнародних навчальних закладів [10] з метою посилення економічних важелів конкуренції на ринку освітніх послуг. Міжнародні школи й університети мають свій власний бюджет і не залежать від державного регулювання і втручання. Навчаючи на платній основі, такі заклади перебувають у найжорстокішій конкурентній боротьбі із державними бюджетними школами і ВНЗ. Вони мають істотні позитивні ознаки і переваги, що дають їм змогу успішно функціонувати і розвиватися. Як багатонаціональні, вони об'єднують культури багатьох націй і національних меншин, відображаючи особливості сьгоднішнього глобального суспільства. Використовуючи як основну мову навчання англійську, ці заклади, по-перше, надають рівні можливості для навчання всім, зокрема, і тим, хто не володіє німецькою мовою достатньою мірою; по-друге, використовують найбільш популярні у світі навчальні програми американських ВНЗ і, по-третє, залучають до викладацької діяльності фахівців із США, Великобританії та інших англомовних економічно розвинених країн [10].

За оцінками німецьких і зарубіжних експертів у галузі освіти, академічний рівень міжнародних навчальних закладів Німеччини, як правило, перевищує рівень більшості державних шкіл і багатьох ВНЗ [9, с. 36]. Крім серйозної комп'ютерної освіти, у міжнародних школах і університетах велика увага приділяється підготовці до підприємницької діяльності, умінню створювати підприємницькі структури і робочі місця, вільно орієнтуватися в умовах ринкової економіки. У них більше, ніж у державних, відводиться часу на навчальний процес, позааудиторну роботу, спортивні та культурні заходи.

Отже, вища школа Німеччини перебуває в стадії ринкового реформування, визначаючи для себе оптимальними напрями створення

дієвої конкуренції між ВНЗ різних форм власності, впровадження платної освіти й скорочення терміну навчання в них. Одним із головних напрямів боротьби зі зловживаннями та вдосконалення діяльності ВНЗ німецькі фахівці називають подальше розширення ринкових відносин, у першу чергу, платних послуг у галузі вищої освіти, створення мережі недержавних – приватних, міжнародних і альтернативних ВНЗ, а також інтернаціоналізацію вищої освіти Німеччини.

Таким чином, на основі викладеного можна зробити наступні висновки:

1. У США, країні з розвинутою ринковою економікою, економічні ринкові важелі природним чином застосовуються і в системі освіти. Це, по-перше, платна основа отримання вищої освіти; по-друге, підприємницький характер діяльності ВНЗ у сфері надання освітніх послуг; по-третє, конкуренція, що існує між студентами при вступі до ВНЗ, власне між ВНЗ і їх структурними підрозділами у боротьбі за студентів.

2. Наявність у США великої кількості ВНЗ призводить до жорсткої конкуренції на ринку освітніх послуг, що, у свою чергу, сприяє підвищенню якості освітньої діяльності закладів. Перевищення ж пропозиції над попитом (кількість місць для вступу до ВНЗ перевищує кількість бажаючих у них навчатися) сприяє уникненню корупції, тому що кожен громадянин США може знайти для себе місце у певному ВНЗ (залежно від своїх інтелектуальних, фізичних і фінансових можливостей).

3. Платна форма навчання дозволяє студентам обирати спеціальність за їхнім бажанням, підвищувати зацікавленість у скорішому завершенні навчання, ефективно витратити час і кошти на своє навчання, отримати максимально необхідний обсяг знань. Крім того, студенти мають змогу переривати навчання, продовжувати, обирати зручну для себе форму (стаціонарну, заочну, дистанційну, екстернат, поєднання роботи і навчання тощо) відповідно до своїх бажань і можливостей. Жорстка конкуренція між ВНЗ і структурними підрозділами власне ВНЗ спонукає до запровадження інноваційних методів навчання, використання новітніх технологій, залучення до освітньої діяльності найкращих професорів і науковців.

4. Німеччина в умовах соціально орієнтованої ринкової економіки для запобігання проявам зловживань у системі вищої освіти використовує ринкові важелі – конкуренцію ВНЗ на ринку освітніх послуг і впровадження змішаної бюджетно-приватної форми оплати навчання студентів.

5. Досвід застосування ринкових механізмів регулювання діяльності ВНЗ США та Німеччини є корисним для вивчення та використання в національній системі освіти.

Література

1. Американское университетское образование: уроки для России / Затулин О. А., Капустин Б. Г., Константиновский Д. Л. и др. // Отчет по результатам посещения Университета Дюк в Северной Каролине, май 2004 г. – Российское образование. Система федеральных образовательных порталов. Федеральный специализированный портал "Сравнительная образовательная политика". [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://comparative.edu.ru/9080/PortalWeb/document/show.action?document.id=4398>.
2. Суспільство і цінності. Коледжі та університети у Сполучених Штатах / Державний департамент США. Бюро міжнародних інформаційних програм. – США, Вашингтон: Видавництво "eJournal USA", 2005. – 63 с.
3. American Colleges and Universities. – USA, Washington: National Center for Education Statistics, 1995. – 678 pp.
4. The United States System of Education / US Department of Education. US Information Agency. – USA, 1986. – 110 p.
5. Концепція соціальної ринкової економіки: головні засади, досвід та нові завдання / 3 передмов. колишнього Федерального міністра д-ра Г. Штольтенберга. – Бонн.: Фонд Конрада Аденауера, 1999. – 33 с.
6. Соціальна ринкова економіка: орієнтир для України / Р. Клапгам, М. Ломанн, О. Олійник та ін., за ред. Р. Клапгама. – 2-вид. – К.: ФАДА, ЛТД, 2006. – 88 с.
7. Эрхард Л. Благосостояние для всех: Репринт. Воспроизведение / Пер. с нем.; авт. предисл. Б. Б. Багаряцкий, В. Г. Гребенников. – М.: Начала-Пресс, 1991. – 334 с.
8. Эрхард Л. Полвека размышлений: Речи и статьи. – М.: Руссико: Ордынка, 1993. – 608 с.
9. The Educational System // How To Germany. – 1999. – Vol. II, issue 1. – P. 32–36.
10. Undergraduate, Graduate and Postgraduate Degree Programmes in English and German / Deutscher Akademischer Austauschdienst (DAAD). – Bonn, 1999. – 149 p.